

Een monument rolstoelvriendelijk maken

Er bestaan tal van mogelijkheden om ervoor te zorgen dat mensen in een rolstoel zich door een monument kunnen bewegen. Bij het aanleggen van een lift en een hellingbaan en dergelijke is het zaak om de cultuurhistorisch waardevolle aspecten van het oude gebouw zo veel mogelijk intact te laten. Deze brochure biedt daar handvatten voor.

Wie een nieuw pand bouwt, kan er al in het ontwerp rekening mee houden dat er ook mensen in een rolstoel komen. Net als personen die met een rollator, een wandelstok of een kinderwagen lopen. Een oud gebouw aanpassen ligt vaak gecompliceerder en stuit soms op grenzen, vooral als het monumentale waarde heeft. De meeste monumenten stammen uit een tijd waarin rolstoelvriendelijkheid niet gangbaar was. Zo bevindt de entree van een flink aantal oude gebouwen zich hoger dan het straatniveau. Je komt er alleen via een trap binnen.

Om ervoor te zorgen dat ook gebruikers van rolstoelen en aanverwante hulpmiddelen zijn historische pand voortaan kunnen bezoeken, laat de eigenaar bijvoorbeeld een hefplatform of een hellingbaan voor de deur aanleggen. Dit heeft vaak een groot effect op het uiterlijk van het monument. Het streven is dan om daarbij toch de cultuurhistorisch waardevolle elementen van het gebouw maximaal te behouden. Binnen creëert de eigenaar voor de rolstoelen manoeuvreerruimte, hij overbrugt hoogteverschillen en past een sanitaire ruimte aan. Dit betekent meestal dat een deel van de historische constructie en de originele plattegrond aangetast wordt. Ook deze ingrepen horen zo veel mogelijk de monumentale waarde van het gebouw intact te laten.

Vaste stappen

Geen gebouw is hetzelfde. Er bestaat daarom ook geen algemeen recept om een monument aan rolstoelen aan te passen. Wel is het het beste als het proces volgens vaste stappen verloopt. Onderzoek allereerst of het inderdaad een gebouw is dat goed voor rolstoelen geschikt gemaakt kan worden. Bepaal vervolgens op welke plaatsen het transformatieruimte bezit, ofwel waar de

Zonder assistentie blijft de rolstoel bij een stoeltraplift achter

aanpassingen het beste gedaan kunnen worden. Overleg in een vroeg stadium met de gemeente wat de mogelijkheden zijn, zeker als het een beschermd monument betreft. Kies tot slot welke voorzieningen het beste in dit pand met deze functie passen, en laat ze ontwerpen en aanbrengen. Het *Handboek voor toegankelijkheid* is het standaardwerk dat de ergonomische behoeften van mensen met een beperking beschrijft en de manieren waarop daar in de omgeving aan voldaan kan worden.

Voorschriften en wetten

In het *Bouwbesluit 2012* staan de minimumeisen om gebouwen voor iedereen toegankelijk te maken. Als die een monument onevenredig zouden belasten kan de gemeente er in het kader van de omgevingsvergunning van afwijken (artikel 1.13 *Bouwbesluit 2012*). Ook is er een algemene NEN-norm, nummer 1814, voor het voor iedereen toegankelijk maken van gebouwen en buitenruim-

ten. Wie die volgt, voldoet aan de eisen van het *Bouwbesluit*. Verder heeft Nederland in 2016 het *Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap* van de Verenigde Naties geratificeerd. Dit heeft geresulteerd in implementatie onder leiding van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. In dit verband is ook de *Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte* relevant en het daaruit voortvloeiende *Besluit algemene toegankelijkheid voor personen met een handicap of chronische ziekte*. Deze zijn gericht op geleidelijke verwezenlijking van algemene toegankelijkheid, te beginnen met voorzieningen van eenvoudige aard. Hiermee worden voorzieningen bedoeld die op weinig ingrijpende manier en met weinig kosten tot stand kunnen worden gebracht. Net als het *Bouwbesluit* houdt dit besluit rekening met beperkingen in de ontsluitingsmogelijkheden vanwege de historische, culturele, artistieke en architectonische waarde van gebouwen

Het juiste gebouw

Een monumentaal pand stelt soms beperkingen aan een bestemming. Het is daarom verstandig om al voor het besluit tot verbouwing of al voor de aankoop van een oud gebouw te onderzoeken of het goed geschikt te maken valt voor mensen in een rolstoel. Een klein, kwetsbaar monument is lastiger aan te passen dan een groot pand. Met een voormalige fabriek gaat het eenvoudiger dan met een huis met een authentiek interieur. Als de cultuurhistorische waarde van het monument sterk zou verminderen kan het beter zijn om van de geplande ingrepen af te zien.

Slechts enkele vertrekken

Musea, geloofsgemeenschappen en organisatoren van huwelijksplechtigheden nemen bij voorkeur hun intrek in statige, historische panden. Juist dat soort gebouwen is vaak niet eenvoudig toegankelijk voor rolstoelen en dan ligt een verbouwing voor de hand. Er kan dan voor gekozen worden slechts de meest gebruikte publieksruimtes aan te passen.

Beperkt te bezoeken

Wanneer mensen in een rolstoel een openbaar gebouw niet of beperkt kunnen bezoeken, is het belangrijk dat goed te communiceren. De organisatie kan dat op haar website bekendmaken en stemt zo de verwachtingen van het publiek bij. Op de site kan dan staan welke delen van het gebouw toegankelijk zijn met een rolstoel en welke niet. En welke alternatieven er zijn. Zo kan er speciaal voor deze bezoekers een film worden vertoond en een audiotour beschikbaar gesteld worden voor een route die wel met een rolstoel af te leggen is.

Museum Ons' Lieve Heer op Solder in Amsterdam biedt een speciale dienst aan. Omwille van de monumentale waarde is de schuilkerk uit de zeventiende eeuw vol niveaueverschillen, trappen en nauwe doorgangen niet geschikt voor rolstoelen. De rolstoel-

FOTO: ONS' LIEVE HEER OP SOLDER, ARIAN BRONKHORST

Het krappe pand zelf is het waardevolste onderdeel van Museum Ons' Lieve Heer op Solder. Rolstoelen passen er niet in

gebruiker die in het entreegebouw blijft, kan elektronisch in verbinding staan met een lopende bezoeker. Zij kunnen met elkaar communiceren en de rolstoelgebruiker kan meekijken tijdens de rondgang door het museum.

Wanneer een museum of een andere openbare instelling in een oud gebouw ondanks alle mogelijke inspanningen niet rolstoelvriendelijk gemaakt kan worden, kunnen 360-gradenopnames een alternatief zijn. De opnames kunnen met een *virtual-reality*-bril worden bekeken. Er is goedkope apparatuur verkrijgbaar die dit mogelijk maakt.

Concessies

Wanneer het belang en de noodzaak zijn vastgesteld om het pand geschikt te maken voor rolstoelen, dan is een verbouwing gewenst. Dit zal neerkomen op concessies doen aan enerzijds de monumentale waarde van het gebouw en anderzijds de algemene toegankelijkheid ervan. Er volgt dan een proces van afweging van beide belangen.

Transformatieruimte bepalen

Voorzieningen voor rolstoelen nemen veel ruimte in beslag. Liftten, hellingbanen, brede deuren, manoeuvreerruimte en forse toiletten: dit alles vergt vloeroppervlak. In grote panden wordt vaak een modern deel ingepast met alle sanitaire ruimtes en liftten. Een klein, kwetsbaar monument zal meer concessies vragen aan mensen in een rolstoel.

De voorzieningen komen bij voorkeur daar waar ze het minst afbreuk doen aan de monumentale aspecten van het gebouw. Bouwhistorisch onderzoek dat verricht wordt voorafgaand aan de verbouwing in combinatie met het bepalen van de cultuurhistorische waarde kan uitwijzen waar deze zogenoemde transformatie-

ruimte van het monument zich bevindt. Of dat deze ontbreekt. Grote gebouwen hebben vaak meer transformatieruimte en bieden daardoor meer mogelijkheden om rolstoelen doorgang te bieden.

De juiste voorzieningen

Opstapjes en hoogteverschillen bij de entree en tussen de verdiepingen kunnen op verschillende manieren overbrugd worden. Rolstoelgebruikers zijn vaak gebaat bij andersoortige oplossingen dan mensen die met een stok, een rollator of een kinderwagen lopen. Experts kunnen advies geven over adequate voorzieningen. Hun adviezen voorkomen in een later stadium kostbare aanpassingen als de voorzieningen niet blijken te voldoen.

Hellingbaan

Een hellingbaan is bestemd voor zowel rolstoelgebruikers als mensen die slecht ter been zijn. Het voordeel van hellingbanen is dat ze geen mechaniek bevatten dat onderhoud nodig heeft en dat ze tamelijk ongevoelig zijn voor vandalisme. Dit maakt hellingbanen bij uitstek geschikt voor de publieke buitenruimte. Een hellingbaan in de buitenlucht kan goed ijsvrij worden gehouden door middel van vloerverwarming. Deze voorziening vraagt wel dagelijks aandacht. Het is nodig om hem vrij van vuil en bladeren te houden en om fout geparkeerde fietsen te verwijderen. Voor mensen met een wandelstok of rollator biedt een reling aan beide zijden extra steun. Bedenk wel dat deze reling de hellingbaan opvallender maakt, hetgeen vanuit cultuurhistorisch oogpunt niet altijd wenselijk is.

Mobiele hellingbaan

Er worden bij de ingang veel mobiele hellingbanen gebruikt, metalen rijplaten die vanaf de bovenste trede over een deel van de trap liggen. Voordeel van dit soort rijplaten is dat er geen ingreep aan het gebouw nodig is, dat ze volledig reversibel zijn, goedkoop en bovendien herbruikbaar. Het nadeel is dat de platen vaak een obstakel voor mensen zonder rolstoel vormen, alhoewel die er ook over kunnen lopen, en ze ontsieren de entree van het gebouw. Bovendien zijn de hellingsgraad en de stabiliteit van dit soort banen vaak niet optimaal. De rolstoelgebruikers hebben er daarom vaak assistentie op nodig.

Hellingbaan binnen

Hellingbanen in het interieur overbruggen vaak kleine hoogteverschillen tussen vloeren. Om ruimte te besparen kan op sommige plaatsen iedereen de baan nemen, zodat deze het getrapte opstapje geheel kan bedekken. Voor grote hoogteverschillen echter is zo'n lange baan nodig dat daar binnen meestal geen plaats voor is. In dat geval zijn de volgende voorzieningen geschikter.

Lift

Een lift kan binnen of buiten opgesteld worden. In beide gevallen tast hij de constructie, de structuur en de ruimtelijke indeling van het gebouw aan. Wanneer de lift binnen komt te staan moeten de plafonds en de vloeren van de verdiepingen worden doorgebroken. Bij een standaardlift moet er bovendien in een dakdoorvoer, een liftput en een machineruimte worden voorzien. Dit beschadigt ook de kap, de vloer van de begane grond, de fundamenteën en eventuele archeologische overblijfselen. Een lift in een gebouw aanbrengen impliceert dus een groot verlies van bouwhistorische waarde en stabiliteit. Wel bestaan er zelfdragende schachtconstructies, die geen bevestigingspunten in de gevel nodig hebben, wat de muren zo min mogelijk schaadt. Bovendien zijn er goed ontworpen liftschachten, die weinig visuele schade aanbrengen.

Buitenlift

Een alternatief is een lift aan de buitenzijde van het pand of in een open binnenplaats. Het voordeel daarvan is dat de historische vloeren, plafonds, balklagen en kap intact blijven. Het grote nadeel van een buitenlift is dat er op nagenoeg iedere etage in de buitenmuur een doorbraak moet worden gemaakt. De verdiepingen die de lift niet aandoet, kunnen wellicht inwendig op een andere manier voor rolstoelers met elkaar verbonden worden. Een ander nadeel is dat een buitenlift vaak storend voor een gevel staat en boven het dak uitsteekt, als ook de zolder ermee bereikt wordt. Ook voor een buitenlift moet dus transformatieruimte gezocht worden.

Een fraai aangepaste hellingbaan bij de entree

Ideale lift

Naast de positie van de lift is het type lift bepalend voor de mate waarin het monument wordt aangetast. Liften die voldoen aan de machinerichtlijn hebben voldoende aan een liftput van nog geen tien centimeter en vereisen geen dakopbouw, machinekamer of ventilatie. Wanneer de ondergrond van het pand cultuurhistorisch gezien waardevol is, kan een dergelijke lift op de vloer worden geplaatst. De liftkooi is dan voor rolstoelen toegankelijk te maken met een eenvoudige drempelhelp, een schuin oplopende dorpel die het hoogteverschil overbrugt. Omdat de omvang van de liftschacht beperkt is, hoeft er ook niet al te veel van de constructie van het pand verloren te gaan.

Traplift

Een traplift is een goedkope oplossing waarmee rolstoelgebruikers een verdieping of verhoging in een klein pand kunnen bereiken. Een ander voordeel is dat een traplift snel aan te brengen valt en weer snel verwijderd kan worden, waarbij het gebouw niet al te veel beschadigd raakt.

Op een plateau-traplift wordt de bezoeker in zijn rolstoel omhoog of omlaag vervoerd. Sommige mensen vinden het onaangenaam om op een trage en lawaaiige traplift voor iedereen te kijken te zitten. Voor het overbruggen van kleine hoogteverschillen is dat minder storend dan voor een hele verdieping.

Een stoeltraplift is vooral geschikt voor de intimiteit van de privéwoning. In een publieke ruimte is het geen optimale oplossing. Een stoeltraplift is bestemd voor zowel rolstoelgebruikers als mensen met een rollator of stok. Het nadeel van een stoeltraplift is dat je twee keer een overstap moet maken, van de rolstoel naar de liftstoel en omgekeerd. Ook blijft zonder hulp van een ander de rolstoel beneden achter en zou er boven een ander exemplaar klaar moeten staan.

Hefplateau

Hefplateaus zijn er in diverse vormen en uitvoeringen. Moderne plateau-liften verdwijnen in de ondergrond en komen pas tevoorschijn wanneer ze in gebruik zijn. Zij hebben het voordeel dat de visuele verstoring van het monument beperkt is. Hoewel hefplateaus voor rolstoelgebruikers een goede voorziening zijn, worden ze door anderen vaak als obstakel beschouwd. Vooral hefplateaus zonder leuning zijn niet geschikt voor mensen die slecht ter been zijn, omdat ze niet stabiel zijn.

Ook hefplateaus die niet alleen een opwaartse, maar ook een voorwaartse beweging maken, brengen de gebruiker uit balans. Ondanks de rand die omhoog komt, moet de rolstoel op de rem staan. Het voordeel van dit type hefplateau is dat het geen monumentale traptreden aantast. Het is verstandig om ervoor te zorgen dat de plateau-lift die in gebruik is geen put achterlaat. Dan zijn er namelijk veiligheidsmaatregelen nodig om te voorkomen dat daar omstanders in vallen of bekneld raken.

In de nieuwe aanbouw bevindt zich een lift

Heftrap

Heftrappen hebben, als ze niet in gebruik zijn, de vorm van een normale trap. Ingeschakeld echter vormen de treden gezamenlijk een vlak plateau, dat in zijn geheel naar een ander niveau getild wordt. Het voordeel hiervan is dat dezelfde trap zowel door mensen met als zonder rolstoel wordt gebruikt en dat het aanzicht, wanneer de heftrap niet in gebruik is, bijna niets verradert over de aanwezigheid ervan. Het zichtbare materiaal van de heftrap kan worden aangepast aan de omgeving. Het nadeel is dat de historische trap er plaats voor moet maken.

Drempelhelp

Met schuin oplopende drempelhulpen kunnen mensen in een rolstoel eenvoudiger over drempels rijden. Ze zijn goedkoop en eenvoudig aan te brengen. Drempelhulpen kunnen in vele maten en in vele kleuren geleverd worden. Ook bijvoorbeeld van een houtsoort die goed bij de vloer past.

Automatische deur

Deuren kunnen zo aangepast worden dat ze uit zichzelf openen en sluiten. Wanneer het oog niet goed geplaatst is of niet goed is afgesteld, kunnen zich traag verplaatsende mensen vast komen te zitten. Extra ogen kunnen dat voorkomen.

Stabilisatieplaten

Onverharde of halfverharde paden, terrassen en pleinen rond een gebouw of in monumentale parken of begraafplaatsen vallen niet eenvoudig te berijden met een rollator, een rolstoel of een kinderwagen. Zonder esthetische concessies kan de ondergrond steviger worden gemaakt met stabilisatieplaten onder het fijne grind, de gravel, de schelpen, het gras of het zand. Je ziet daar bijna niets van. Bijkomend voordeel is dat de platen de kans op het lek rijden van luchtbanden verminderen.

Paden en pleinen met kinderkopjes kunnen beter berijdbaar worden gemaakt door de voegen op te hogen of de bolle bovenzijden van de stenen af te slijpen. Dit kan beperkt blijven tot een strook van negentig centimeter breed. Wegwijzers kunnen de bezoekers attenderen op deze route.

De voorzieningen ontwerpen

Uitgangspunt is dat mensen met en zonder rolstoel zich gelijkwaardig door het openbare gebouw kunnen bewegen. Daarom wordt bij voorkeur de hoofdentree geschikt gemaakt voor rolstoelgebruikers, zodat zij niet gescheiden van de rest van het publiek gebruik hoeven te maken van een achter- of zijingang. Het liefst verplaatsen zij zich zelfstandig, zonder voorbereidingstijd of reservering. Een oplossing is suboptimaal als de rolstoelgebruikers afhankelijk zijn van assistentie bij het openen van een deur, het neerleggen van rijplaten of het bedienen van een lift.

Een hefplateau tast geen monumentale trapstreden aan

Na gebruik verdwijnt het hefplateau in de ondergrond

De vormgeving van deze heftrap sluit goed aan bij de omgeving

Vormgeving

De vormgeving van de nieuw aan te brengen voorziening stemt bij voorkeur overeen met het gebouw. Dat wil zeggen dat de kleur, het ontwerp, de detaillering en het materiaal van de voorziening zich goed verdragen met het karakter, de functie, de geschiedenis, het gebruik, het uiterlijk en de constructie van het pand. Voor alle voorzieningen, groot of klein, geldt dat het belangrijk is dat zij ondergeschikt aan het gebouw ogen. Bij maatwerk kan, in tegenstelling tot standaardvoorzieningen, de oplossing geleverd worden die in materiaal, formaat en kleur het beste in de omgeving past. Geld speelt ook een rol. Als er één keer in de week een rolstoel de kerk in moet, dan investeert men niet veel. Zijn dat er vele per dag, dan ligt de zaak anders.

Reversibele en minimale ingrepen

Om zo veel mogelijk recht aan de monumentale waarde van het gebouw te doen is het verstandig om voor een reversibele oplossing te kiezen, die minimale ingrepen vereist. Omkeerbare aanpassingen hebben de voorkeur boven permanente, omdat ze eenvoudig verwijderd en vervangen kunnen worden door betere voorzieningen. Dat kan wenselijk zijn wanneer er betere technieken en materialen op de markt komen of als er andere regels van kracht worden. Een ander voordeel van reversibele ingrepen is dat ze toekomstige gebruikers de flexibiliteit bieden om ze zonder al te veel schade weer ongedaan te maken wanneer de functie van het gebouw verandert.

Ook minimale ingrepen met lichte constructies kunnen later met weinig schade aan het gebouw ongedaan worden gemaakt. Bij minimale ingrepen gaat er geen of weinig historisch bouw materiaal verloren en blijft de schade aan de materie en de structuur van een gebouw beperkt. Bovendien wordt bij een minimale ingreep alleen dat gedaan wat nodig is om de toegankelijkheid voor rolstoelen te vergroten en worden er niet om vormwil extra toevoegingen gedaan.

Rolstoelgebruikers gaan dit museum in en uit via de oorspronkelijke ingang

De ingang

Wanneer het pand een publieke functie krijgt, zal de ingang geschikt gemaakt worden voor rolstoelen. Dit vormt de grootste uitdaging, want ingrepen aan de hoofdentree hebben altijd invloed op de beeldbepalende voorgevel. Uitgangspunt is dat de vernieuwde ingang de cultuurhistorische waarde van het gebouw respecteert. Hij verstoort bijvoorbeeld niet het ritme van de gevelindeling. Vanwege de combinatie met andere eisen wordt er vaak een nieuwe entree gerealiseerd op een andere plek in het gebouw, via het souterrain, in een aanpalend gebouw of in een nieuwe aanbouw. Die oplossing laat de buitengevels zo veel mogelijk intact en creëert voldoende ruimte voor extra voorzieningen.

Wanneer zo'n entree voor alle bezoekers niet te realiseren is, dan kan dat betekenen dat rolstoelgebruikers een aparte ingang krijgen. Dan kan er een neventoegang aangepast worden, een

ingang tot het souterrain bijvoorbeeld. Een andere optie is een dienst- of goedereningang open te stellen. Een alternatieve entree betekent vaak wel dat mensen in een rolstoel niet binnenkomen bij de ontvangstbalie, de garderobe of de start van de tentoonstelling. Een dergelijke oplossing vergt daarom vaak aanvullende aanpassingen aan de bezoekeroute en de organisatie.

Evacuatie

Wanneer er zich calamiteiten voordoen, moet iedereen snel en veilig het pand kunnen verlaten, ook mensen in een rolstoel. Veel liften hebben een noodstelsel, dat bij stroomuitval op een noodaccu overschakelt. Maar in geval van brand mogen liften vaak niet gebruikt worden. Daarom bestaan er evacuatiestoelen, -brancards en -matrassen, waarmee mensen een trap af geholpen kunnen worden. Bovendien vallen zware, brandwerende deuren automatisch dicht bij brand. Dat betekent voor rolstoelgebruikers

meestal dat ze niet zelfstandig naar buiten kunnen. Houd er bij de aanpassingen rekening mee dat ook zij van een veilige en snelle vluchtroute gebruik kunnen maken. Op basis van de regels voor vluchtwegen zijn er wellicht nog aanvullende voorzieningen nodig. Het is verstandig om alle eisen zo vroeg mogelijk en integraal mee te nemen in het ontwerp.

Historisch materiaal bewaren

Wanneer monumenten worden verbouwd gaat de voorkeur uit naar optimaal behoud van waardevolle materialen en constructies. Op die manier wordt de monumentale waarde zo min mogelijk aangetast. Helaas gaat er bij de sloop van onderdelen altijd bouwhistorische, architectuurhistorische en eventueel archeologische informatie verloren. Bij de beslissing over het opofferen van materiaal speelt de uniciteit, de homogeniteit en de vervangbaarheid daarvan een rol. Wanneer er grote ingrepen nodig zijn en het onvermijdelijk is dat er delen van het pand verwijderd worden, bijvoorbeeld deuren of panelen, is het aan te bevelen deze te bewaren. De gemeente kan de eigenaar dit zelfs opleggen. Ze moeten dan worden gedocumenteerd, en kunnen in de toekomst worden teruggeplaatst of elders in het gebouw hergebruikt. Het monumentale onderdeel wordt bij voorkeur in het pand zelf opgeslagen, omdat daar de kans op verlies het kleinst is.

Omgevingsvergunning en subsidie

Bij wijzigingen aan een rijksmonument is er over het algemeen een omgevingsvergunning nodig, dus ook voor het rolstoelvriendelijk maken. Dat geldt ook voor het terrein eromheen, als dit monumentaal beschermd is, en doorgaans ook voor provinciale en gemeentelijke monumenten. Er wordt van tevoren onder andere getoetst of de aanpassingen het pand niet ontsieren of de monumentale waarde aantasten. De vergunning kan aangevraagd worden via www.omgevingsloket.nl, maar het is verstandig om vooraf overleg te plegen met de gemeente. Aan de hand van bouwtekeningen of een conceptaanvraag kan zij advies geven en vertellen of de voorgenomen aanpassingen zijn toegestaan. De gemeente is ook de instantie die de omgevingsvergunning verleent. Meestal geeft ze binnen acht weken een reactie op kleine

aanpassingen. In bepaalde ingrijpende gevallen duurt de aanvraagprocedure langer: maximaal zes maanden. De gemeente vraagt dan advies aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en buiten de bebouwde kom aan de provincie.

Voor het rolstoelvriendelijk maken van rijksmonumenten is geen subsidie beschikbaar in het kader van de instandhoudingsregeling. Er zijn wel provincies met subsidieregelingen. Ook stelt de tijdelijke *Restauratieregeling 2019-2020* voor grote restauraties extra geld beschikbaar voor het verbeteren van de rolstoel-toegankelijkheid. Voor voorzieningen om een woning bruikbaar te maken voor ouderen en mindervaliden bieden gemeenten ondersteuning via de *Wet maatschappelijke ondersteuning*. Informeer bij de gemeente naar de regelingen en de procedures.

Zie ook

- www.vnverdragwaarmaken.nl
- www.kombeterbinnen.nl
- Maarten Wijk, *Handboek voor toegankelijkheid: Over de ergonomie van buitenruimten, gebouwen en woningen*, 's-Gravenhage 2012.

Hebt u vragen?

Bel dan 033 – 421 7 456 of stuur een mail naar info@cultureelerfgoed.nl.
www.cultureelerfgoed.nl

Tekst: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld.

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
Juli 2019, gewijzigde 2e uitgave (1e uitgave juni 2019)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5, 3811 MG Amersfoort (rolstoelvriendelijk).

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.